

FÓKUSZ(CSOPORT)BAN A DISKURZUSJELÖLŐK

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés: előzmények és a dolgozat tartalmi kérdései

A diskurzusjelölők újabban a nyelvészeti kutatások fókuszában vannak, hiszen a szinkrón (Dér 2009), a diakrón (Pólya 1992) és a komplex megközelítések (Schirm 2011a), valamint a formális (Gyuris 2008) és a funkcionális (Furkó 2011) elemzések kedvelt témái, azonban a gyakorlat oldaláról még kevésbé vizsgálták őket, fókuszcsoporthoz felmérés pedig még egyáltalán nem készült velük kapcsolatban. Továbbá kevés az olyan esettanulmány is (Schirm 2011b), amely arról adna számot, hogy a nyelvészeti szakirodalom elméleti állításai milyen viszonyban vannak a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkre vonatkozó intuícióival és attitűdjeivel. A hagyományos leíró nyelvtanoknak és nyelvművelő munkáknak, illetve az iskolai oktatásnak köszönhetően a diskurzusjelölők egy részét a nyelvhasználók beszédtevékenységnek tartják és stigmatizálják. Ezt a megfigyelést eddig főleg kérdőívezéssel (Schirm 2011) és interjúkkal igazolták (Szabó 2012), ám a fókuszcsoporthoz módszerrel még további adalékokat tudhatunk meg a jelenségről: ugyanis sokkal hitelesebben ismerhetjük meg a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedéseit, az egyes elemeknek tulajdonított funkciókat, továbbá a hozzájuk kötődő nyelvi babonák és sztereotípiák gyökereit is.

Tanulmányomban a diskurzusjelölők jellemzése után a funkcióikról, illetve a funkciótlanságukról szóló leíró és előíró nézeteket ismertetem röviden (2. rész), majd egy korábbi, a diskurzusjelölőkre irányuló kérdőíves vizsgálat eredményeit mutatom be, rávilágítva az alkalmazott módszer néhány problémájára (3. rész). A kérdőívezéssel kapott kvantitatív eredményeket egy újabb módszer, a fókuszcsoporthoz beszélgetés bevonásával azonban kvalitatív oldalról is megismerhetjük. Dolgozatom fő részében, a 4. alfejezetben a módszer előnyeinek a felvázolása után a fókuszcsoporthoz vizsgálat részletei és eredményei következnek. Az eljárással ugyanis a vizsgált elemekhez kapcsolódó konstruált nyelvi ideológiák működéséről sikerül közvetlen tapasztalatokat szerezni, s a módszer segítségével árnyalhatjuk a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdökről való eddigi ismereteinket. Továbbá információkat kaphatunk arról is, hogy a reflektált nyelvhasználói vélemények milyen viszonyban vannak a konkrét helyzetekben elhangzó megnyilatkozásokban szereplő diskurzusjelölőknek tulajdonított szerepekkel.

2. A diskurzusjelölők jellemzése

A diskurzusjelölők funkcionális szóosztályt alkotnak: diskurzusszegmenseket kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Értelmezésükhöz szükség van a kontextus ismeretére, ugyanis a diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni. Emellett diskurzusirányító szereppel is rendelkeznek: jelölhetik a szó átadását, átvételét és a beszédjog megtartását is. A diskurzusjelölők közös tulajdonsága, hogy mind szófajtanilag, mind pedig szintaktikailag változatosak és változó hatókörrel is rendelkeznek, s legtöbbször fordulóeleji helyzetben jelennek meg. Fraser (1999: 938) egy két helyiértékű viszonyjelölőinek tartja őket, s pragmatikai jellemzőik közé az attitűdjelölést, a többfunkciósságot és a kontextusfüggőséget sorolja. Az attitűdjelölés mellett azonban a diskurzusjelölők textuális szerepekkel is bírnak, hiszen a diskurzusszegmensek közti viszonyt jelölve hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a létrejöttéhez. Jucker (1993) szerint szemantikai jellemzőjük, hogy procedurális jelentéssel bírnak, általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a propozicionális tartalmat, azonban emocionális és expresszív funkciójuk van. Jelentésük procedurális, azaz műveleti, nem pedig konceptuális, vagyis fogalmi.

A diskurzusjelölők közé tartozó elemek többfunkciósak, ami igencsak megnehezíti az elemcsoport körülhatárolását. Mivel sokféle elem képes diskurzusjelölőként viselkedni, ezért kimerítő felsorolást nem is lehet róluk adni. A különféle elméleti munkák szerint a magyarban leggyakrabban diskurzusjelölőként használt szavak a következők: *aha, akár, azért, aztán, bár, bizony, csak, csakhogy, -e, egyáltalán, egyébiránt, egyébként, egyik, elvégre, éppenséggel, és, de, hát, hiszen, hm, így, illetve, izé, jaj, lám, legalább, már, még, na, nemde, nemhogy, netalán, no, pedig, persze, pláne, sőt, szóval, talán, tehát, tényleg, tudniillik, tulajdonképpen, úgy, ugyan, ugyebár, úgymond, vagyis, vajon, valóban, viszont, voltaképpen.*

A diskurzusjelölők funkciójáról és szükségességéről megoszlik a nyelvvel foglalkozók véleménye. A pragmatikát és diskurzuselemzést művelő kutatók (Dér 2009, Furkó 2011, Schirm 2011a) az írás és a beszéd természetes velejáróinak tartják őket, s szerintük rendkívül funkciógazdagok ezek az elemek, hiszen a diskurzusirányításon és a szövegösszetartáson kívül emocionális és expresszív szerepkörökkel is rendelkeznek. A spontánbeszéd-kutatással foglalkozó nyelvészek (Gósy–Horváth 2009) pedig a diskurzusjelölők beszédtervezési funkcióját emelik ki. Ezzel ellentétben a nyelvművelő szakirodalom (NyKk., NymKsz.) és az általános és középiskolai oktatás egy része töltelékszóként tekint a diskurzusjelölők többségére, funkciótlan, felesleges elemeknek tartván őket. A megbélyegzés különösen az oralításban használatos elemeket érinti, s főleg a kötőszói eredetű diskurzusjelölőket marasztalják el: udvariatlannak, stílustalannak, modorosnak ítélve a használatukat.

3. A diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdök mérése

A különféle elméletektől és szakirodalmi állításoktól, valamint a közvetett nyelvi adatoktól függetlenül kíváncsi voltam rá, hogy a nyelvhasználók hogyan ítélik meg a diskurzusjelölőket, milyen nyelvi ideológiákat kapcsolnak hozzájuk, ezért kétféle módszerhez folyamodtam: kérdőívezéshez és fókusz-csoportos beszélgetéshez. Mindkét esetben 5 diskurzusjelölőt vizsgáltam, ezek az *-e*, a *vajon*, a *hát*, az *ugye* és a *szóval* voltak. A kérdőíves felmérésben 88 adatközlő vett részt, s a vizsgálat során háromféle feladattípussal dolgoztam. Elsőként minimálpáros mondatok (pl. *Eljössz? – **Hát** eljössz?; Péter okos. – Péter **ugye** okos.; János intelligens? – János **vajon** intelligens?; Nem akarod megtenni? – Nem akarod-**e** megtenni?* stb.) felhasználásával az egyes diskurzusjelölők funkciójára kérdeztem rá, majd szövegkörnyezettől függetlenül a tipikus használati körük felől tudakozódtam saját nyelvi példát is kérve, harmadrészt pedig reflektált nyelvhasználói vélekedéseket gyűjtöttem, azaz arra kérdeztem rá, hogy érte-e már őket kellemetlenség valamelyik elem használata miatt. Az egyes elemek funkcióira kapott válaszokat pedig a nem és az életkor szerinti bontásban is megvizsgáltam a 2x2-es khinégyzet próba és a Yates-féle korrekciós khinégyzet próba segítségével. A vizsgálat során az egyes elemekhez kötődő funkciók feltérképezésén túl igazolódott az az előzetes feltevésem, miszerint a nyelvhasználók körében erős a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága. Továbbá az is megerősítést nyert a kérdőíves minta alapján, hogy a diskurzusjelölők emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit felismerik és használják a naiv beszélők (az eredményekről részletesen l. Schirm 2011a-t és 2011b-t).

A kérdőívezés ugyan jó kiindulási alapot adott a nyelvhasználói attitűdök feltérképezéséhez, de az adatközlőknek a válaszaival kapcsolatban kissé kritikusnak kell lennünk. Kérdőíves felmérésnél ugyanis sokkal inkább a kutató elképzelései kerülnek előtérbe, ezek jelennek meg már a megfogalmazott kérdésekben is, pedig lehet, hogy az adatközlők teljesen másként közelítenék meg a vizsgált jelenséget (Vicsek 2006: 27). Továbbá a kérdőív csupán statikus képet nyújt a véleményekről, nem tudunk betekinteni magába a véleményalkotás folyamatába (uo. 23) és a válaszadó magyarázatával sem rendelkezünk ilyenkor. Valamint azzal is számolni kell, hogy a nyelvhasználókra hatnak mások véleményei, ám ezt a hatást és a csoportfolyamatokat kérdőívezéssel nem lehet feltárni. További hátránya a kérdőíves adatgyűjtésnek, hogy az adatközlők érzelmi és spontán reakcióiról nem ad valós képet, hiszen teljesen más azonnal, szemtől-szembe látni valakinek a választát, a verbálisat és a nonverbálisat egyaránt, mint elolvasni egy megszerkesztett és átgondolt véleményt. Ezekben az általános módszertani problémákon kívül még további nehézségekkel is meg kellett küzdenem a kérdőíves adatok értékelésekor: mivel a diskurzusjelölőket tartalmazó minimálpárok nem voltak kontextusba ágyazva, ez bizonytalanná tette a diskurzusjelölők funkciójának pontos meghatározását, továbbá a diskurzusjelölők mellett megjelenő szavak jelentése is besugározhatta a választ. A kontextus hiá-

nya pedig előhívhatja a tanult vagy hallott nyelvművelői babonákat is, s ez esetben megint nem az adatközlő saját véleményét ismerjük meg. Elemzőként tehát a kérdőív válaszait feldolgozva nem tudjuk megítélni, hogy a naiv nyelvhasználói vélekedések mögött mi is rejtőzik valójában.

A kérdőívezés során felmerülő problémákat azonban a fókuszcsoportos módszer használatával kiküszöbölhetjük. E vizsgálati mód ugyan időigényesebb és alaposabb előkészítést igényel, mint a kérdőíves felmérés, viszont az adatközlők attitűdjéről hitelesebb képet ad (vö. Síklaki 2006, Vicsek 2006). A fókuszcsoport egy gondosan megtervezett beszélgetés, amelyben átlagosan hét–tíz ember vesz részt. A beszélgetés célja, hogy egy meghatározott témáról minél több ismeretet gyűjtsünk. A társalgás kellemes légkörben, az interjúvezető irányításával zajlik, s az egyes résztvevőket nem egymás után kikérdezik, hanem beszélgetést kezdeményeznek köztük, vagyis a csoportinterakciót használják a minél hatékonyabb információszerzés érdekében (Síklaki 2006: 46). Ennek a vizsgálati módnak az előnye, hogy a kérdések nyitottabbak, s a válaszlehetőségek sincsenek behatárolva, így a kérdőívtől eltérő új szempontok is felmerülhetnek. Lehetőséget ad továbbá a válaszok megindoklására, a miért-ek és a hogyan-ok feltárására, a csoportinterakció és az egyéni, spontán reakciók megfigyelésére is, mivel a fókuszcsoport a hétköznapi beszélgetéseket modellezi. Alkalmos továbbá arra, hogy a kérdőívvel kapott kvantitatív eredményeket kvalitatív oldalról járjuk körül (Vicsek 2006).

4. A diskurzusjelölők fókuszcsoportos vizsgálata

Az általam moderált fókuszcsoportos beszélgetésben természettudományi karra járók és ott dolgozók vettek részt, összesen 8 fő. Nem valószínűségi mintavétellel választottam ki a vizsgálati alanyokat, így a minta nem reprezentatív statisztikailag. A toborzás során kényelmi mintavételt alkalmaztam, azaz az egyszerűen elérhető alanyokra hagytam. A csoportban a legfiatalabb résztvevő 22 éves volt, míg a legidősebb 69, s az adatközlők közt a férfi-női arány 75% és 25% volt a férfiak javára. A beszélgetőpartnerek egymás ismerősei voltak, ezért a vizsgálat nagyon hasonlított a résztvevő megfigyeléshez. A kérdezés során az ún. tölcser technikát alkalmaztam, vagyis a beszélgetés elején a nyelvhasználatra vonatkozó általánosabb kérdéseket tettem fel, később pedig már célzottan az egyes diskurzusjelölők felől tudakozódtam különböző stimulusanyagokat is felhasználva. Többször is hangsúlyoztam a fókuszcsoport alatt, hogy semmiféle ismeretet vagy tudást nem mér a vizsgálat, a saját véleményekre és tapasztalatokra vagyok kíváncsi. A beszélgetésre végig az oldott légkör volt jellemző, a résztvevők sokszor egymás szavába vágva mesélték el az élményeiket.

Mivel arra voltam kíváncsi, hogy maguktól említik-e a nyelvhasználók a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonákat, ezért azzal az általános kérdéssel indítottam, hogy mennyire fontos számukra, hogyan fejezik ki magukat a hétköznapi életben. Ezután arról kérdezősködtem, hogy emlékeznek-e olyan esetre,

amikor valaki kijavította őket nyelvileg. Ennél a kérdésnél a nákolás után rögtön az *-e* kérdőszó nem sztenderd helyét említették a csoporttagok: a *nem-e* szerkezeteket, ezután pedig a *hát*-tal való mondatkezdés került elő a beszélgetésben. Az iskolában hallott arany szabálynak titulálták a *Hát-tal nem kezdünk mondatot!* tiltást. A beszélgetésben elhangzottakból idézve: „A tanár mondta. Azóta én szégyellem magam, ha *hát*-tal kezdek mondatot”, „Azt nagyon beleverték az emberbe a suliba”. A töltelékszavak közül még az *ilyen* is előkerült: ennek a használatát is tiltották az iskolában a csoport elmondása alapján, a válasszt idézve: „Ha nem definiáltuk előtte, akkor ne mondjuk azt, hogy ilyen dologgal foglalkozom”. Miután maguktól említették a csoporttagok a diskurzusjelölőket, kivétő segítségével felvillantottam az *izé*, *hát*, *szóval*, *nos* és *tényleg* szavakat, s arra kértem őket, hogy mondjanak hasonlókat, illetve azt kérdeztem tőlük, hogy szerintük mire valók ezek a szavak. A csoporttagok töltelékszavaknak titulálták őket, és a *tulajdonképpen*, *ööö*, *hogymondjam*, és *így*, *végül is*, *akár*, *oké*, *igazság szerint*, *úgyszólván*, *mondhatni* szavakat hozták még példaként. E szavak funkcióiként az időhúzást, a csend kitöltését, a tabukerülést, a mondanivaló hosszabbá tételét és a korábban elhangzottakhoz való kapcsolódást jelölték meg. Kiemelték azt is, hogy legtöbbször szóban használják csak, írásban azonban nem.

Ezután a forrás megjelölése nélkül a *Nyelvművelő kézikönyvből* (NyKk. I: 324) származó idézetről kérdeztem a résztvevők véleményét. A kivetített és felolvasott szöveg a következő volt: „bosszantóan kirívó a megfelelő kifejezések keresésekor a *hogymondjam* szüntelen alkalmazása, nem is szólva a művelt ember beszédébe semmiképp sem illő, nyelvi pallérozatlanságra valló *izéről* s a folytonos *hát*-tal való mondatkezdésről”. Annak ellenére, hogy a fókuszcsoport tagjai már a beszélgetés legelején felvetették az iskolában gyakran hallott *Hát-tal nem kezdünk mondatot!* tiltást, mégsem értett egyikük sem egyet az idézet szellemiségével. Sarkalatos véleménynek tartották. Az egyik csoporttag válaszát idézve: „Attól, hogy valaki *izé*-t használ, vagy *hát*-tal kezd mondatot, még ha az iskolába belénk is próbálták verni, hogy ilyet nem szabad, attól még az az ember ugyanolyan művelt lehet, mint a többiek vagy a beszélgetőtársa, ez szerintem csupán egy rossz szokás és nem az illető ember műveltségére vagy műveletlenségére utal”. Azt is kiemelték, hogy sokszor e szavak funkciója a szópótlás, azaz amikor valami nem jut az eszükbe, tehát igenis jogos a használatuk. A közös beszélgetés során viszont arra jutottak, hogy mindezek ellenére az igényes megnyilvánulásokban, a nyilvánosságnak szóló kommunikációs helyzetekben azért mégiscsak kerülni kell ezeket az elemeket. Vagyis annak ellenére, hogy nem értettek egyet a nyílt megbélyegzéssel a csoporttagok, ők maguk is elítélték a diskurzusjelölők bizonyos használati körét.

Miután megismertem a csoport vélekedését általánosságban a diskurzusjelölőkről, egy-egy elem iránti attitűdjüket igyekeztem feltérképezni. A beszélgetés indulásakor az egyik csoporttag gyakori hibaként említette a *nem-e* szerkezetet, ám egy másik résztvevő azonnal reagált a felvetésre, elmesélvén, hogy

ő direkt szokta használni a *nem-e*-t a kommunikációs helyzet formalitásának az oldására. Kíváncsi voltam, hogy vajon konkrét, nem sztenderd *-e* kérdő partikulás mondatokat hogyan ítélnek meg a beszélgetés résztvevői, ezért a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar; A szüleimtől függ, hogy ott-e leszek; a Jól-e vagy? és a Nem-e lehetne-e most az egyszer kivételt tenni?* mondatokat vetítettem ki. A korábbi eltérő viszonyulások ellenére azonban ezekről az adatokról teljesen azonosan vélekedtek a csoporttagok, ugyanis senkinek sem tetszettek a bemutatott példák, a reakcióik a „hülyeség, ez így nem jó, rossz, jaj, juj, rémes, ez már fáj” voltak. A beszélgetésből kiderült, hogy a többség azt hitte, hogy a *nem-e* szerkezet új keletű jelenség, napjainkból származik, ám a legidősebb, 69 éves adatközlő elmesélte, hogy az ő magyar tanára négy éven keresztül szidta és ütötte őket emiatt, neki ezért bántja még mindig nagyon a fülét ez a szerkezet.

Végül a fókuszcsoporthoz tartozó résztvevőitől különféle diskurzusjelölőket tartalmazó mondatok segítségével az elemek funkcióra kérdeztem rá. Szándékosan ugyanazok a példamondatok szerepeltek a beszélgetésben, mint amiket a kérdőíves felmérésben is használtam. A diskurzusjelölők igen sokféle szerepkörét említették az adatközlők, s legtöbbször kontextust is fűztek az általuk az elemnek tulajdonított funkcióhoz. Nézzük, milyen jelentéseket társítottak az egyes jelölőkhöz a csoporttagok!

A *hát* diskurzusjelölő három példában is szerepelt: két kérdésben (*Hát eljössz? Hát hol van a kedvenc ingem?*), illetve egy felkiáltó mondatban (*Síessünk hát!*). A *Hát eljössz?*-beli *hát*-ot a résztvevők nem beszédtölteléknek tartották, hanem a csodálkozás kifejezőjének, amely a 'mégis' jelentést kódolja. A másik kérdésben (*Hát hol van a kedvenc ingem?*) szereplő *hát* ezzel szemben csodálkozást, méltatlankodást vagy leszidást képes jelölni, de akár kisgyermeknek mondott kedveskedő szó is lehet az adatközlők szerint. A *Síessünk hát!*-ban lévő diskurzusjelölőt pedig a 'tehát' jelentés kódolójának érezték a válaszadók, illetve azt emelték még ki, hogy a *hát* azt jelzi, hogy ez a megnyilatkozás egy válasz valamire.

A bemutatott stimulusanyagok közt két *szóval*-os mondat is szerepelt. Az egyik a *Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni* volt. A csoportból hárman mondták el, hogy milyen funkciója van szerintük a *szóval*-nak ebben a mondatban. Az egyik adatközlő következtetőnek érezte a szót, a másik megerősítést kifejezőnek, míg a harmadik megszólaló mentegetőzőnek gondolta. A másik példában, a *Bementünk a terembe, szóval én nem is akartam, de ő nagy hívott* mondatban megjelenő diskurzusjelölő viszont már megosztotta a csoportot. Az egyik válaszadó zavarónak, egy másik pedig bántónak érezte a szót, vagyis vélekedésük szerint helytelen az idézett kontextusban a diskurzusjelölő. Egy harmadik véleményben meg is fogalmazódott, hogy a kérdéses mondatbeli *szóval* írásban furcsa, a válaszadó csak a beszélt nyelvben tudja elképzelni a szót, számára ugyanis az töltelékszó. Vagyis a beszélgetők közt megjelent az értelmező szótárakban lévő előíró szemlélet és a szó beszédtölteléknek tartása. A válaszok közt szerepelt még a mentegetőzés és a magyarázkodás is és olyan vélemény is

volt, amely szerint a *szóval* a *tulajdonképpen*-hez hasonló, de annál mégis erősebb jelentéssel bír. A fókuszcsoporthoz beszélgetés válaszaiból látható, hogy a nyelvhasználók egyrészt maguktól említették, hogy a *szóval*-t töltelékszónak érzik, másrészt viszont különféle szerepkörökkel is felruházták az elemet.

A megítélendő diskurzusjelölők közt kérdő partikulák is voltak: a *vajon* és az *-e*. Az előbbi a *János vajon intelligens?* mondatban jelent meg, míg az utóbbi a *Nem akarod-e megtenni?* példában. A csoporttagok a *vajon*-t kevésbé vélték módosító szerepűnek, mint a *hát* elemet, s funkciójaként a tanakodást adták meg, szerintük a kérdező azt hangsúlyozza az elem használatával, hogy nem tudja a választ. Míg az *-e* kérdőszót inkább kérlelőnek érezték a válaszadók.

A *Péter kapott ugye új autót* mondatbeli *ugye* elem pedig a csoporttagok szerint reakciót és megerősítést kíván. Evidenciát jelöl, de kódolhatja a beszélői attitűdök közül a cinizmust és a 'bezzeg' szinonimájaként is használható.

5. Összegzés

A közvélemény-kutatásban bevált fókuszcsoporthoz eljárás a nyelvi attitűdök vizsgálatában, például a diskurzusjelölők stigmatizáltságának a mérésében is sikerrel alkalmazható. A fókuszcsoporthoz beszélgetésből jól kirajzolódott az a kettősség, hogy a nyelvhasználók egyrészt elítélik a diskurzusjelölők stigmatizáltságát, másrészt viszont ők maguk is megbélyegzik ezeket az elemeket. A vizsgálatból az is kiderült, hogy az iskolából hozták magukkal a beszélők a diskurzusjelölők iránti attitűd alapjait, vagyis nem közvetlenül a nyelvvelő kiadványok hatottak rájuk, hanem a tanári intelem. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy annak ellenére, hogy a fókuszcsoporthoz tagjai is stigmatizálják bizonyos mértékben a vizsgált elemeket, a konkrét mondatokban megjelenő diskurzusjelölők többségét nem tartották funkciótlanok és feleslegesnek, hanem a szövegek környezetében a használati körök széles skáláját társították egy-egy diskurzusjelölőhöz, felismerve az elemek emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit.

Természetesen egyetlen fókuszcsoporthoz vizsgálatból még nem vonható le statisztikailag érvényes következtetés, azonban már ez az egy beszélgetés is igazolta, hogy a módszer a kérdőívvel nyert eredmények kiegészítésére és pontosítására igen jól használható. Jelen kutatást azonban még több, különféle összetételű fókuszcsoporthoz beszélgetés fogja majd követni, hogy a diskurzusjelölők stigmatizáltságához kapcsolódó nyelvi ideológiákról még hitelesebb képet kaphassunk.

IRODALOM

Dér Csilla Ilona 2009: Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 293–303.

- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31, 931–952.
- Furkó Bálint Péter 2011: Diskurzusjelölők és szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? – Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. *Officina Textologica* 16. 37–57.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2009: Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 37–45.
- Gyuris Beáta 2008: A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 639–682.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account. *Journal of Pragmatics* 19, 435–452.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1983–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kéziszó-tár*. Budapest: Auktor Könyvkiadó.
- Pólya Katalin 2006: Észrevételek a *vajon* történetéhez. In: Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged: JATE Press, 125–131.
- Schirm Anita 2011a: *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. PhD-disszertáció. Kézirat. Szeged. Magyar Nyelvészeti Doktori Program. [http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf – 2013. február 3.]
- Schirm Anita 2011b: A diskurzusjelölők funkciói a számok tükrében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 6/1. 185–197.
- Síklaki István 2006: *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Szabó Tamás Péter 2012: Metanyelvi diskurzusok magyar iskolákban. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter – Magyar Szemiotikai Társaság – Palimpszeszt, 349–355.
- Vicsek Lilla 2006: *Fókuszcsoporthoz. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris Kiadó.